

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ

Проаналізовано внесок концепції постіндустріального розвитку у становлення теорії людського капіталу. Проведене дослідження сприяло аргументації висновку про неприпустимість псевдонаукової підміни понять, за якої все частіше під людським капіталом розуміють всі без виключення знання та професійні навички незалежно від їх змісту та результативності застосування

Ключові слова: людський капітал, постіндустріальне суспільство, економіка знань.

Постановка проблеми. Дана стаття є продовженням циклу публікацій, що присвячені проблемам відтворення умов, необхідних для застосування знань та інших продуктивних здібностей людини в якості капіталу. Зокрема, у [1] та [2] автором було висвітлено особливості соціально-трудових відносин за часів зародження та бурхливого розвитку капіталізму, коли внаслідок ряду об'єктивних обставин прикметник "людський" закономірно сполучався не стільки з іменником "капітал", скільки з детермінантою – "матеріал". Зокрема, поняття "людського матеріалу" неодноразово застосовується К. Марксом (див., наприклад, [3, с. 606]). У третьому томі "Капіталу" вчений пише, що "...капіталістичне виробництво ... безсумнівно марнотратне щодо людського матеріалу" [4, с. 99] – і далі – "...воно незрівнянно більше, ніж будь-який інший спосіб виробництва, є марнотратством людей, живої праці, марнотратством не лише тіла й крові, але й нервів та мозку" [4, с. 101]. Словосполучення "людський матеріал" зустрічається й у інших авторів: "При зміні умов життя змінюється й людський матеріал, з якого складається суспільство", – пише фундатор інституціоналізму Т. Веблен, застосовуючи це поняття у розумінні людської природи [5, с. 101]. Та К. Маркс використовує його у зовсім іншому значенні – кардинально протилежному змісту економічної категорії "людський капітал". Закономірно виникає запитання про причини, які поступово сприяли перегляду ролі людини у світі капіталістичних відносин. Відповідь на сформульоване запитання й покладено в основу представленої статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом зародження та розвиток теорії людського капіталу пов'язують з іменами таких західних вчених, як А. Сміт, А. Маршалл, Т. Шульц, М. Боуен, Г. Беккер, У. Баумоль, В. Хоффман, Г. Бартельс, М. Бонн, Дж. Вейзі, Б. Вейсброд, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Л. Туроу, М. Фішер, Е. Хансен, І. Бен-Порет, М. Блауг, С. Боулс, М. Вудхолл, С. Дейзі, Б. Кікер, Р. Лейард, Ф. Махлуп, Ф. Уелч, Б. Чизвік. Значний внесок у розробку положень цієї теорії зробили такі російські науковці, як Є. Галаєва, С. Валентей, А. Добринін, С. Дятлов, І. Ільїнський, М. Критський, Б. Корнійчук, С. Климов, В. Марцинкевич, А. Саградов, Б. Рябушкін, Є. Циренова, В. Чекмарьов.

Суттєвого розвитку ідеї теорії людського капіталу отримали й завдяки працям українських вчених: Е. Лібанової, С. Пирожкова, А. Чухна, М. Долішнього, О. Грішньої, А. Колота, В. Куценко, Г. Назарової, О. Бородіної, В. Поплавського, М. Семикіної, які сприяли уточненню ролі цього нематеріального активу у сучасному світі постіндустріальних перетворень.

Метою дослідження є визначення місця людського капіталу у соціально-економічних формаціях постіндустріального типу.

Виклад основного матеріалу. Науковий твір А. Сміта "Дослідження про природу та причини багатства народів" побачив світ у тому ж році, у якому Дж. Уатт отримав патент на удосконалену парову машину. Проте, як зазначає П. Дракер, у своїй праці А. Сміт практично не приділяє уваги верстатам, фабрикам та промисловості,

аналізуючи здебільшого ремісниче виробництво. Й навіть через півстоліття, після наполеонівських війн, проблематика впливу фабричного виробництва на соціально-економічні процеси не знайшла належного опрацювання на сторінках наукової літератури, в тому числі й у працях класика політичної економії Д. Рікардо. Натомість, одним з перших, хто усвідомив глибину впливу індустріального розвитку на динаміку соціально-трудових та соціально-економічних процесів, був К. Маркс. Як не парадоксально, але його методологічний підхід, сконцентрований у площині залежності соціальної структури суспільства від техніко-технологічних змін, посів важливе місце у традиціях як радянської, так і західної наукової думки. Словами американського економіста та соціолога Д. Белла, якщо ми хочемо зрозуміти, що таке сучасне суспільство і як воно за останні двісті років перетворилося з індустріального на постіндустріальне, ми повинні розібратися з еволюцією техніки, і передусім у тому, як машинна технологія поступилася місцем інтелектуальній.

Згідно [6], поняття "індустріальне суспільство" ввів у науковий вжиток Р. Арон, який виявив подібні риси всіх промислово розвинених соціумів. Спираючись на висновки цього вченого, Д. Белл пропонує науковому світу концепцію постіндустріального розвитку, за якого вирішальну роль відіграватимуть технології, що базуватимуться на принципі кодифікації знань. Його розробки були спробою окреслити зміни у соціальній структурі суспільства, які обумовлюватимуться інформатизацією всіх сфер життєдіяльності людства [6, с. ХСІХ, 155]. Сьогодні переважає більшість вчених погоджується з тим, що сучасне значення постіндустріальної теорії полягає у тому, що ця наукова доктрина непомітно, проте вкрай впевнено стає одним з найбільш ефективних теоретичних інструментів дослідження тенденцій розвитку суспільств, що вступили у ХХІ століття.

У своїх працях Д. Белл ділить світ на три типи соціальної організації. Перший з них – доіндустріальний – характеризується переважанням видобувних видів господарської діяльності: землеробства, видобування корисних копалин, риболовлі, заготівлі лісу. Це доля більшої частини країн Африки, Латинської Америки та Південно-Східної Азії, де у цих видах господарської діяльності сконцентровано 60 та більше відсотків робочої сили. Інший тип соціальної організації – індустріальний, який характеризується превалюванням фабричного господарства, заснованого на докладанні енергії до машин в процесі масового виробництва. Передусім, це країни Західної Європи, США та Японія. Третій тип – постіндустріальне суспільство, де домінує діяльність, пов'язана з обробкою даних, управлінням та інформацією. Так, навіть за часів Д. Белла у США, які на той момент впритул наблизились до постіндустріального рівня соціально-економічного розвитку, більш як 30 відсотків робочої сили належало до професійного, технічного та управлінського прошарку і лише 15 відсотків працюючих формували промисловий пролетаріат; більш як 70 відсотків працівників було зайнято у сфері послуг [6, с. СХІ, 168-169].

Показово, що вже через тридцять років після видання [6], аналізуючи соціально-економічні прогнози фундатора

постіндустріальної теорії, американські професори Л. Зінгалес та Р. Раджан зазначили: "...Д. Белл стверджував, що тенденція, яка зароджувалася в ті часи на ринках праці розвинених країн, – перехід робочої сили з виробничого сектора у сектор послуг – збережеться і такі сектори, як охорона здоров'я, освіта та державна служба, з висококваліфікованими професіоналами та технічними робітниками, замінять собою обробні галузі, у яких більшість із зайнятих були некваліфікованими. Саме так й відбулося" [7, с. 141-142].

Важливо зазначити, що у концепції постіндустріального розвитку поняття "послуга" набуває принципово нового значення. Це вже не домашні та особисті послуги, не допоміжна по відношенню до виробництва діяльність (комунальне господарство, транспорт, фінанси), а послуги гуманітарні – освіта, охорона здоров'я, соціальні роботи, професійні послуги – планування, дизайн, програмування тощо. Саме тому розвиток постіндустріального сектору вимагає, щоб якомога більше людей мали вищу освіту, отримали навички абстрактно-концептуального мислення – стверджував професор Д. Белл. Так як, постіндустріальне суспільство засноване на послугах, то воно є грою між людьми, внаслідок чого суспільне життя стає більш складним, адже множаться політичні вимоги та громадянські права. Швидкість соціальних змін та змін норм поведінки шокує старші покоління, а орієнтація на майбутнє стирає традиційні цінності та моральні устої. Головне значення має вже не м'язова сила та енергія, а

інформація. І якщо індустріальне суспільство ідентифікується через кількість товарів, які обумовлюють *рівень життя*, то постіндустріальне суспільство характеризується *якістю життя*, яка вимірюється послугами та різними зручностями – охороною здоров'я, освітою, відпочинком та культурою, – які стають доступними та бажаними для кожного. На цьому етапі стає помітним вплив *нового типу свідомості*.

Вимоги кращого життя концентруються навколо двох сфер – охорони здоров'я та освіти. Усунення хвороб та зростання чисельності людей, які можуть прожити довгі роки, роблять послуги системи охорони здоров'я вкрай значимими; розвиток технічних потреб та професійної майстерності роблять освіту (і, в тому числі, доступність вищої освіти) безпосередньою умовою входження у постіндустріальну еру, а тому природним є зростання частки нової інтелігенції, і передусім, викладачів. Й нарешті, вимога нормалізації довкілля обумовлює розвиток відповідних функцій влади, особливо на місцевому рівні [6, с. 171-173].

Таким чином, відмінною рисою постіндустріальної теорії є те, що відповідний підхід базується на періодизації історії, що проводиться не за принципом оцінки класової структури суспільства, а у відповідності до технологічних аспектів організації суспільного виробництва. Узагальнюючи власні висновки, Д. Белл так характеризує особливості постіндустріального суспільства (табл.) [6, с. CLIV-CLIX, 152].

Таблиця 1. Основні риси постіндустріального суспільства (за Д. Беллом)

Центральна роль теоретичного знання	Поняття "індустріальне суспільство" робить акцент на центральному місці теоретичних знань як на тому стрижні, навколо якого будуть організовуватися нові технології, економічне зростання та соціальна стратифікація. Систематизація результатів наукових досліджень та матеріалознавства стає основою технологічних інновацій
Створення нової інтелектуальної технології	Широке впровадження технологій системного аналізу (моделювання, імітація тощо) на основі застосування прогресивних методів комп'ютерного лінійного програмування, що дозволяє ефективно розв'язувати складні технічні, економічні та соціальні завдання
Ріст класу носіїв знань	Технічні спеціалісти та професіонали стають найбільш швидко зростаючою групою суспільства
Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг	Зростання долі послуг гуманітарного характеру (охорона здоров'я, освіта та соціальне обслуговування) та послуг, які надають професіонали та технічні фахівці
Зміни у характері праці	Якщо у доіндустріальні часи людина в процесі праці здебільшого взаємодіяла з природою, в епоху індустріального розвитку – з технікою, то у постіндустріальному світі праця є взаємодією між людьми. В історії людського суспільства це абсолютно нова ситуація, яка не має аналогів
Зміна ролі жінки	Постіндустріальний сектор формує широкі можливості для зайнятості жінок, які тим самим набувають міцну основу для економічної незалежності
Наука досягає свого зрілого стану	На відміну від часів "харизматичної", "чистої" науки, науки заради відкриттів, а не заради розв'язання прагматичних завдань, у постіндустріальну епоху нові знання здобуваються заради конкретного утилітарного використання
Статуси як політичні одиниці	Статус (від лат. <i>status</i> – положення, позиція) – термін запропонований Д. Беллом. Тут маються на увазі певні соціальні вузли – науковий, технічний, адміністративний та культурний. Такий підхід є принципово відмінним від поділу людей на класи чи страти. За припущеннями вченого постіндустріальний світ буде характеризуватися поляризацією інтересів та загостренням відносин між зазначеними статусними групами, що заважатиме злиттю нових професійних угруповань в єдиний суспільний клас
Меритократія	Положення людини у суспільстві усе більше залежить від освіти, кваліфікації та особистих досягнень
Нове трактування обмеженості благ	Якщо раніше акцент робився на обмеженості товарів та їх справедливому розподілі, то в умовах постіндустріального суспільства проблемою є нестача часу та інформації
Економічна теорія інформації	Інформація, знання є продуктом колективним, а не приватним. Оптимальні інвестиції у знання вимагають розробки стратегії співробітництва між різними прошарками та групами населення

В тому числі важливо, що особливістю постіндустріального суспільства є утвердження нових взаємовідносин між теорією та практикою, між наукою й технологією, що спричиняє трансформацію економіки та обумовлює суттєві зміни в структурі зайнятості. Так, в результаті дослідження проблем впливу технологічних нововведень на структуру зайнятості, Д. Белл доходить висновку, що найбільш важливою соціальною зміною, яка відбулася у західному суспільстві протягом останніх років, було не стільки розповсюдження промисловості, скільки зникнення фермера із соціальної арени.

Відштовхуючись від того, що у другій половині минулого століття у США продуктивність праці у сільському господарстві була у два-три рази вища, ніж у промисловості, вчений констатує: трансформація аграрного життя, риси якого визначали обличчя цивілізації останні чотири тисячі років, стала найважливішою подією нашої епохи. І дійсно, за часів Д. Белла всього 4 відсотки працюючих було зайнято у сільському господарстві США – 3 млн. людей, які успішно забезпечували продукцією 207 млн. громадян. Паралельно з цим "...на зміну фермеру прийшов промисловий робітник, і його боротьба – за свою

гідність, за отримання більшої частки у доходах, за право голосу у вирішенні питань, які стосувалися його праці та умов зайнятості – визначала основні соціальні зіткнення останнього (тобто, минулого – Д.П.) століття”. Сьогодні ж замість панування промислового пролетаріату ми спостерігаємо домінування у складі робочої сили професійного й технічного класу. Це нова революція, яка відбувається у структурі зайнятості – стверджував Д. Белл – яка у тому ступені, в якому професія визначає інші сторони поведінки працівника, стає революцією у класовій структурі суспільства. Вчений доводив, що подібні зміни у характері виробництва та структурі зайнятості – один з найважливіших аспектів зародження суспільства постіндустріального типу [6, с. 167-168].

Погляди вченого були вороже сприйняті у країнах соціалістичного табору. Лише дехто з вчених вірно зрозумів концепцію постіндустріалізму, інші ж розцінювали її не інакше як недоугу спробу замаскувати протиріччя капіталістичного світу. Та попри те, що аксіоми Д. Белла перебували під жорсткою критикою радянських вчених, науковець зазначав: “Багато що у марксистському аналізі соціальних та виробничих структур зберегло своє значення та увійшло у сучасні теорії, як і результати будь-яких глибоких концептуальних узагальнень”. Він – генератор надсучасних ідей постіндустріалізму – визнавав себе постмарксистом, у тому розумінні, що сприйняв досить багато марксистських уявлень про соціум. Вчений вважав, що марксистський аналіз дає вражаючу точну картину західного капіталістичного світу. Саме К. Маркс, згідно Д. Белла, один з перших навів достатньо повний опис капіталістичного процесу [6, с. ХСІ- ХСІІ].

Разом з тим Д. Белл доводив, що суспільство є сукупністю трьох сфер: техніко-економічної системи, політичного устрою та культури. І, що важливо, техніко-економічна система впливає на інші сфери суспільства, проте не детермінує їх: політика відносно автономна, а культура – історична [6, с. ХСІХ, 15]. Вважаємо, що саме у такому трактуванні взаємозв'язку між названими сферами й приховувався камінь спотикання, який сутнісно відрізняв висновки Д. Белла від дослідницьких результатів К. Маркса, котрий наполягав на тому, що такі поняття як “суспільні відносини” й “технологія” нероздільні. Натомість американський дослідник вважав, що між цими феноменами не існує “...яскраво вираженого або послідовного зв'язку”. Їх пропонувалося розглядати як дві логічно незалежні історичні змінні, адже, насправді, промислово розвиненим може бути як капіталістичне, так і державно-колективістське суспільство [6, с. ХСVІІІ]: “...технологія не визначає соціальні зміни, вона лише надає для цього можливості та інструменти. Як вони будуть використані – предмет суспільного вибору” – стверджував вчений. Наполегливо спростовуючи недоречну критику радянських ідеологів, у передмові до російського видання своєї праці “Майбутнє постіндустріальне суспільство»” у 1999 році Д. Белл знову таки роз'яснює свою позицію: “Постіндустріальне суспільство ... не є проекцією або екстраполяцією сучасного західного суспільства; це новий принцип соціально-технологічної організації та новий образ життя, який витісняє індустріальну систему, так само як вона сама в свій час витіснила аграрну” [6, с. СІХ]. Водночас, розуміючи невинуватість багатьох соціальних прогнозів класика політичної економії, вчений задається непростим запитанням: “...а у чому ж таки помилявся К. Маркс?” [6, с. ХСІ].

Даючи відповідь, Д. Белл звертає увагу на ту обставину, що важливим вихідним положенням утопічних ідей К. Маркса була теза про те, що робітничий клас є не лише суб'єктом індустріального

розвитку, але й – загальнолюдського визволення, рушійною силою загальної емансипації: “...лише тоді, коли засоби виробництва опиняться у руках робітників та почнеться соціалістична ера, будуть усунені останні перепони на шляху необмеженого розвитку продуктивних сил”. Насправді ж, як показала історія суспільного розвитку, не революційна боротьба, а науково-технічний прогрес виявився найбільш дієвим важелем покращення якості життя працюючих у капіталістичному світі. У тому числі, завдяки застосуванню прогресивних технологічних процесів “...сьогодні чисельність промислового пролетаріату послідовно скорочується у всіх розвинених країнах, а у постіндустріальних економіках працівники інтелектуальної праці, організатори виробництв, технічна інтелігенція та адміністративні кадри складають близько 60% усіх зайнятих у виробничій сфері” [6, с. ХСІІ]. Закономірний висновок – сучасне суспільство має характеризуватися не трудовою теорією вартості, а теорією вартості, що базується на знаннях [6, с. СLІІ]. Аргументуючи свою думку, Д. Белл посилається на [8, с. 104], де німецький марксист теоретик Ю. Хабермас зазначав: “Технологія та наука стали ведучою продуктивною силою, і це підірвало основи трудової теорії вартості К. Маркса. Сьогодні вже неможливо розраховувати обсяги капіталовкладень у науково-дослідні та конструкторські роботи на основі вартості некваліфікованої (простої) робочої сили. Науково-технічний прогрес сам став джерелом доданої вартості, у порівнянні з яким все менша роль відводиться джерелу, яке єдино визнавалося К. Марксом, – робочій силі безпосередніх виробників”. І якщо капітал та праця – головні структурні елементи індустріального соціуму, то інформація та знання – основа суспільства постіндустріального типу [6, с. СLІ].

Отже, розвиток подій у капіталістичному світі значно відрізнявся від того, який був пророкований К. Марксом [6, с. 73]. Вектор еволюції соціальних структур США та західноєвропейських країн виявився принципово іншим. Це засвідчило прогресивну трансформацію капіталізму, передумовою чого виступила раціональна утилітаризація та практичне застосування наукових знань. Капіталістичні відносини очима Д. Белла – це вже не стільки диктат капіталу, скільки запорака конкурентної економіки та соціального розвитку. Капіталізм – це система, у якій підприємства (переважно приватні) конкурують між собою на ринку з метою залучення капіталу та отримання прибутку; її рушійною силою є сучасна техніка, а прагнення до максимізації прибутку на вкладений капітал спонукає до новаторства та розширення масштабів виробництва. В процесі цієї конкурентної боротьби старі галузі промисловості руйнуються, а перемагають підприємства, які працюють більш ефективно чи використовують більш дешеве або продуктивне обладнання [6, с. ХСІІІ]. Конкуренція природним шляхом відділяє компетентних від некомпетентних, працелюбних від ледарів, талановитих від нездар. Капіталізм – це найбільш ефективний спосіб організації суспільного виробництва та перерозподілу з усіх, вигаданих людством [7, с. 27, 47].

При цьому, досліджуючи закономірності прогресивної трансформації капіталістичних відносин, необхідно зважати на те, що сьогодні крива технічного прогресу стрімко піднімається вгору. Це свідчить про те, що ми переживаємо третю всесвітню технологічну революцію. Так, більш як двісті років назад була винайдена парова машина, що ознаменувало собою *першу технологічну революцію* [6, с. СІІ-СІІІ]. *Друга технологічна революція*, яка відбулася близько ста років назад, була зумовлена розвитком

електрики та хімії. Електрика виявилася набагато ефективнішою ніж пара. Її поява сприяла децентралізації виробництва, а також винаходу радіо та телефону, що обумовило нове розуміння часу та простору, змінило ритм людського життя. Хімія дала можливість створювати відсутні у природі, проте корисні для розвитку суспільств, матеріали.

Для прикладу, свого часу видатний англійський економіст А. Маршалл (1842-1924 рр.) писав, що людина не може створювати матеріальні речі як такі, вона, фактично, створює лише корисності. Вчений переконував, що усе, що людина може зробити з фізичною природою – це або трансформувати матеріальні предмети таким чином, щоб зробити їх більш корисними, як, наприклад, тоді, коли вона перетворює шматок дерева на стіл, або розташувати їх таким чином, щоб більш корисними їх зробила сама природа, як у випадку, коли людина поміщає насіння туди, де сили природи змушують його дати нове життя рослині [9, с. 23]. В результаті ж другої технологічної революції стала очевидною обмеженість подібних переконань. Достатньо згадати про виробництво композитів та полімерів, які у природі відсутні як такі.

Сьогодні ж ми спостерігаємо *третю технологічну революцію*, яка виявляється у заміні механічних, електричних та електромеханічних систем на електронні, переході від механічних технологій до інтелектуальних; мініатюризації технологічного устаткування та побутових приладів внаслідок зменшення розмірів елементів, що проводять електрику та опрацьовують великі масиви даних; застосуванні інформації у цифровій формі; розробці програмного забезпечення, яке дозволяє працювати з обчислювальною технікою пересічним користувачам, котрі не володіють спеціальними мовами програмування [6, с. CV, CXXI].

За таких умов, застосування багатьох фундаментальних принципів економічної теорії, в тому числі й трудової теорії вартості, виявилось практично неможливим. Загалом простежуються наступні відмінності між сучасним підходом та традиційною марксистською схемою суспільного розвитку [6, с. XCIV- XCIV]:

– *кодифікація теоретичних знань* (сьогодні технологічний прогрес визначається такими напрямками фундаментальної науки, як квантова теорія (що включає уявлення про світло як дискретні кванти фізичних полів), теорія відносності, фізика твердого тіла, тоді як ще у дев'ятнадцятому столітті розвиток техніки відбувався переважно емпіричним шляхом. Звісно, застосування емпіричного підходу в процесі винаходу транзисторів та мікропроцесорів, фотоелементів та лазерів не призвело б до позитивних результатів);

– *знання як джерело вартості* (К. Маркс розглядав працю як засіб створення доданої вартості, яка привласнюється капіталістом внаслідок нерівності сил на ринку. Якщо ж джерелом вартості є лише праця, то сьогодні мала б виникнути парадоксальна ситуація: внаслідок заміни працівників машинами експлуатація пролетаріату повинна була б різко зрости. Та цього не відбувається насправді, адже нині таким джерелом виступають знання, які й створюють вартість);

– *зміна професійного складу робочої сили* (на відміну від переконань К. Маркса, який проводив межу між продуктивною та непродуктивною працею, сьогодні стає все більш зрозумілим, що у постіндустріальному світі важлива роль відводиться розширенню сфери послуг, зокрема: охороні здоров'я, просвітництву, соціальній роботі);

– *нова соціальна структура* (на протигагу звичайним капіталістичним формаціям, де суспільне

положення людини визначається приватною власністю, бюрократичним системам, де привілейоване положення займають політики, у суспільстві постіндустріального типу статус людини залежить від її освітнього рівня).

Разом з тим, варто відмітити, що, аналізуючи проблеми прогресивної трансформації капіталізму, автор навмисно не позиціонує себе як прибічника тієї чи іншої теорії системної трансформації, а лише – залишаючись у площині теми дослідження – констатує той факт, що протягом ХХ століття в результаті активізації ряду чинників та обставин, структура суспільства США та країн Західної Європи набула прогресивних рис. Суспільно-політична та соціально-економічна сторони цього процесу знайшли відображення в межах концепції постіндустріального розвитку, хоча це й не єдина концепція, яка робить спробу розкрити вплив техніко-технологічних змін на структуру сучасного суспільства та його майбутнє.

Постіндустріальна (інформаційна) ера настає в результаті довгого ланцюга технологічних змін. Не усі країни – а на сьогоднішній момент лише деякі – готові до вступу у неї. Д. Белл влучно зазначає: інформаційне суспільство – це таке суспільство, у якому існує науковий потенціал та здатність трансформувати наукові знання у кінцевий продукт [6, с. CXXIX]. Те саме стосується й людського капіталу, адже лише відносно невелика кількість країн може похвалитися його наявністю. Натомість у переважній більшості випадків можемо спостерігати або примітивність техніко-економічної грамотності населення, або затеретизованість освітнього процесу, що врешті-решт відображається не у новітніх зразках конкурентоспроможного продукту, а лише у напівпрофесійному жаргоні дипломованих спеціалістів. Так, наприклад, російський дослідник В. Март'янов зазначає, що на його батьківщині політична риторика прориву у "інформаційне суспільство" відволікає від того очевидного факту, що країна повільно деградує у доіндустріальний стан, демонструючи парадоксальне "зростання без розвитку": зростання, яке забезпечується зовнішньоекономічною кон'юнктурою цін на сировину, а не реальними успіхами у виробництві конкурентних та затребуваних товарів й технологій. "Якщо дивитись на Росію з позицій об'єктивного аналізу її експорту, – продовжує вчений, – то можна побачити, що його структура є характерною не для постіндустріальної економіки і навіть не для індустріального суспільства періоду СРСР, а для сучасних бананових республік, які торгують на глобальному ринку не ідеями, технологіями чи навіть працею, а своїм невідновлюваним природним багатством (нафтою, газом, металами, лісом тощо) [11, с. 39].

Загалом існує три умови, дотримання яких гарантує країнам просування по технологічній драбині: політична стабільність, яка дозволяє інвесторам сподіватися на отримання прибутку; наявність великої кількості підприємців, інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, які розроблятимуть та вироблятимуть товари; відповідна система освіти принагідна для підготовки грамотних спеціалістів, які володітимуть знаннями, необхідними для оволодіння новими технологіями. Чи присутні ці умови в Україні ми з'ясуємо в процесі подальших досліджень. Але вже зараз можна зробити важливий висновок про те, що величати будь-які знання людським капіталом настільки ж необачно, як, наприклад, відносити до когорти економічно активного населення всіх без винятку громадян. Подібні трактування походять від необґрунтованих формулювань на кшталт: "...для

сучасного стану економіки країни характерна суцільна капіталізація, що пронизує всі сфери життєзабезпечення людини” [10, с. 101]. Невже ці вчені не розуміють, що сьогодні на теренах пострадянського простору ситуація, м'яко кажучи, дещо інша? Чому відбувається сліпе перекичування зарубіжних наукових творів? Чим обумовлена антинаукова мімікрія ретрансльованих з Заходу висновків? З цього приводу, обурюючись, російський дослідник В. Іноземцев зазначає, що у випадку прогресивних ідей постіндустріалізму “...багатох вчених приваблює не внутрішня сутність та методологічний потенціал цієї концепції, а скоріше ряд наукоподібних кліше, які вони пристосовують до своїх потреб так само, як дещо раніше робили це з марксистською теорією”.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, в результаті проведеного дослідження було аргументовано, що, перед тим як оперувати терміном “людський капітал”, варто замислитись, а чи дійсно у тому чи іншому соціумі знання та професійні навички відіграють відповідну роль? Чи здатні вони виступити в якості активу, що урівноважить в правах найманого працівника та власника засобів виробництва як суб'єктів розподілу й привласнення певної частини доданої вартості? При цьому, автор не стверджує, що людський капітал – атрибут виключно постіндустріального суспільства. Він присутній скрізь, де вільна особистість отримує дохід від застосування знань в якості активу, який має певну ринкову вартість. Проте, саме в умовах постіндустріального суспільства збільшується частка населення, яке в силі уособити риси «власника людського капіталу», адже сам зміст та характер праці спонукатиме до оволодіння унікальними, глибокими, вузькоспеціалізованими знаннями, ринкова цінність яких виявлятиметься надзвичайно високою. Останнє, в свою чергу, гарантуватиме й швидку окупність інвестованих в освітній процес коштів.

Разом з тим, згідно наших висновків, природною є ситуація, коли в одному й тому ж суспільстві частина громадян буде характеризуватися з позицій “власника людського капіталу”, а частина – й наділі залишатиметься обділеною цим активом. Питання лише у співвідношенні відповідних груп населення, адже так чи інакше жодне суспільство не може обійтися без простої некваліфікованої праці. Підтвердженням правомірності ходу наших думок може слугувати висловлювання Д. Белла про “постіндустріальний сектор” (наприклад, [6, с. CLVI]) – вчений обережно маневрує між поняттями “постіндустріальне суспільство” та “постіндустріальний сектор”. І це зрозуміло, адже навіть за “нових часів” постіндустріальною не може бути вся економіка, важливу роль й наділі відіграватиме як аграрний, так й індустріальний сектор суспільного господарства. Відповідно, говорячи про постіндустріальну еру, Д. Белл має на увазі, що за таких умов відбудеться не суцільне витіснення, а лише переважання інформаційних технологій над іншими, що й сприятиме переходу до якісно нових суспільних формацій. Стосовно ж носіїв розвиненого людського капіталу, легітимізуючи нашу наукову позицію, вчений пише: “Інформація стає основним ресурсом, а в середині організацій – джерелом сили. Професійність

перетворюється в критерій суспільного статусу. Якщо боротьба між капіталістами та робітниками в межах фабрики характеризувала індустріальну систему, то постіндустріальне суспільство характеризуватиметься боротьбою між *професіоналами* та *масою* як всередині організацій, так і всередині суспільства” [6, с. 173].

Список використаної літератури:

1. Мельничук Д.П. “Капітал” К. Маркса: аналіз і висновки у розрізі актуальних проблем теорії людського капіталу // Вісник Хмельницького національного університету / Економічні науки. – Хмельницький, 2011. – №5. Т.4 (180) – С. 58-66.
2. Мельничук Д.П. Феномен людського капіталу: погляд крізь призму трудової теорії вартості // Вісник Хмельницького національного університету / Економічні науки. – Хмельницький, 2011. – №6. Т.4 (181) – С. 321-328.
3. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. (Пер. И.И. Скворцова-Степанова.) Т. I., Кн. I. Процесс производства капитала. – М.: Политиздат, 1978. – 907 с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Под. ред. Ф. Энгельса. Т. III., Кн. III., Ч. I Процесс капиталистического производства, взятый в целом. – М.: Политиздат, 1978. – 508 с.
5. Веблен Т. Теория праздного класса / Перевод с английского. Под. ред. В.В. Мотылева. – М.: изд-во “Прогресс”, 1984. – 367 с.
6. Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с английского под. ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
7. Зингалес Л., Раджан Р. Спасение капитализма от капиталистов. Скрытые силы финансовых рынков – создание богатства и расширение возможностей / Пер. с англ. – М.: Институт комплексных стратегических исследований. ТЕИС, 2004. – 492 с.
8. Habermas J. Toward a Rational Society. Boston, 1970.
9. Реферат підручника А. Маршалла “Принципи економічної науки”. (Референт-укладач Фещенко В.М.) – К.: АДС “УМКЦентр”, 2001. – 211 с. (Науково-популярна серія “Вершини економічної думки”).
10. Ушенко Н.В. Приватизаційні передумови трансформації трудового потенціалу в людський капітал // Економіка та держава. – 2008. – № 8. – С. 101- 105.
11. Мартьянов В. Постиндустриальное общество для России: миф, теория, реальная альтернатива? // Логос. – 2008. – 1 (64). – С. 32-47.

МЕЛЬНИЧУК Дмитро Петрович – кандидат економічних наук, доцент Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної Академії Наук України

Наукові інтереси:
– демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика;
– управління персоналом та психологія управління.

Надійшла до редакції: 06.04.12 р.